

Florentina Nicolae

CONSIDERAȚII PRIVIND CONTACTUL LINGVISTIC GRECO-LATIN ÎN OPERA LUI DIMITRIE CANTEMIR

În acest articol¹ vom evita analiza împrumuturilor grecești latinizate complet încă din antichitate, precum *monasterium*, *eunuchus*, *martyr* etc. și ne vom ocupa îndeosebi de termeni neoleni, pe care Dimitrie Cantemir i-a inserat fie în original, fie prin adaptarea la fonetica și morfosintaxa limbii latine.

În ceea ce privește adaptarea fonetică, autorul manifestă o preferință evidentă pentru notarea cuvintelor grecești în original, în detrimentul transliterării acestora. Situațiile de transliterare sunt destul de rare, de exemplu, cea a substantivului *patriotes*²:

...*Non solum ut Princeps, sed ut patriotes et commilito* (VCC, 70) – „nu numai ca Domn, ci și ca om al țării și tovarăș de arme”.

Utilizarea acestui termen este pur estetică, deoarece latina prezintă echivalentul *patriota*, -ae, pe care, de altfel, Cantemir îl folosește în VCC: *pro patria et patriotis* (VCC, 159) – „pentru patrie și oamenii țării”. De asemenea, latina dezvoltase un derivat cu prefixul *con*-, utilizat de autor:

Sunt enim tales homines non solum expeditioni, sed et Deo hominibusque graves – qui nimirum fictis querelis principes deludere et compatriotas (sic) fallere solent (VCC, 163) – „Căci sunt asemenea oameni o povară nu numai unui război, ci și lui Dumnezeu și oamenilor – anume cei care, prin plângeri plăsmuite, obișnuiesc să-și bată joc de domni și să-și înșele compatrioții.”

Pe lângă derivatul latinesc, Cantemir folosește și un echivalent grecesc transliterat, cu prefixul *syn*-:

Vos, inquit, charissimos fratres et dilectissimos sympatriotas, ... accersivi (VCC, 159) – „Pe voi, zice, preaiubiți frați și preadragi compatrioți, ...v-am chemat.”

Autorul preferă, totuși, termenul grecesc, care de altfel circula la vremea aceea, în limba română, în varianta *simpatriot: omeniților și iubiților simpatioți* (HVR, 27r).

¹ Abrevierile utilizate în acest articol sunt următoarele: VCC – *Vita Constantini Cantemyrii, Cognomento Senis*; DM – *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*; HVM – *Historia Moldo-Vlachica*; HVR – *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*; IIO – *Incrementa et decrementa Aulae Othomannicae*.

² Cf. Claudia Tărnauceanu, 2008: 183.

În majoritatea situațiilor, este utilizată grafia greacă, uneori în paralel cu cea latină. Termenul analizat mai sus, *sympatriota*, are două ocurențe în *Vita Constantini Cantemyrii*, cu grafii diferite, dar ambele încadrate în registrul lingvistic al latinei:

...*a quibusdam συμπατριотαις*³ (VCC, 19) – „de câțiva compatrioți”.

Substantivul grecesc este notat cu grafie originală și utilizat în cazul ablativ⁴, specific limbii latine, însă prin utilizarea desinenței grecești de dativ. Astfel, autorul a extins identitatea formală dintre dativul și ablativul plural latinesc, la o limbă care nu prezintă cazul ablativ.

În aceeași manieră este utilizat adjectivul *πολυχρόνιον* care, indiferent de grafia cu care este notat, stă în cazul cerut de determinant:

Hoc facto, Princeps in pedes surgit et ad thronum revertitur, accinentibus id πολυχρόνιον Psaltis (DM, A 69) – „După aceasta, Principele se scoală în picioare și se întoarce în scaun, Psaltii cântându-i acel *πολυχρόνιον*”.

Concionem sequitur Polychronion Patriarchae, iisdem fere verbis, quibus Principis conceptum. (DM, A 70) – „După cuvântare urmează Polychronionul Patriarhului, alcătuit cam cu aceleași cuvinte, ca și acela al Principelui”⁵.

Permanența efort al autorului de încadrare a cuvintelor grecești în sistemul morfosintactic latinesc este evident în maniera de utilizare a adjectivelor grecești, care fac acordul în gen, număr și caz cu determinanții lor latini: *sacerdos εφημέρος* (ΠΟ, II, IV <36> 233); *homo astutus et πολύγλωττος* (DM, A 50).

Atât pentru termenii transliterați, cât și pentru cei notați cu grafie greacă, autorul recurge la încadrarea în sistemul morfosintactic latinesc, pentru obținerea coerenței semantice a textului. Tendința generală este de a încadra împrumutul la declinarea pe care o avusese și în limba de origine. De exemplu, substantivul de declinarea a doua *νεόνυμφος* primește desinența de nominativ plural *-i*, menținându-și clasa flexionară și după transliterare:

Solent enim neonymphi principales coronas capiti imponere (VCC, 109) – „Căci proaspăt căsătoriții obișnuiesc să își pună pe cap coroane împărătești”.

Sunt păstrate în original cuvintele pe care autorul le-a preluat din sursele bibliografice (cronicile bizantine) și pe care le consideră emblematice:

Apud Cantacuzenum primum legimus Οὐ<γ>ροβλαχίας nomen (HMF, 12 <bis>, 140) – „La Cantacuzenus am citit prima oară numele de Οὐγγροβλαχία”.

Protovestiarius Franza<s>, ad annum 1416, sub Sultano Muhammed I, sub nomine Μαυροβλαχίας Moldaviam, sub nomine vero simpliciter Βλαχίας Transalpinam intelligere videtur (HMF, III, 12 <bis>, 141) – „Protovestiarul Franzas, la anul 1416, sub sultanul Muhammed I, pare să înțeleagă sub numele de Μαυροβλαχία (Maurovlahia) Moldova, iar sub numele simplu de Βλαχία (Vlahia), <Valahia> Transalpină.”

³ *Συμπατριотαις* în loc de *συμπατριώταις*, cf. VCC1996: 88, n. 2.

⁴ Prepoziția *a* cere numai cazul ablativ.

⁵ Traducere Dan Slușanschi, DM 2006, p. 149.

Franzas Protovestiarius Μαυροβλαχίαν notat, sed ex interpretatione Turcicae appellationis, Valachiam nempe Nigram (H MV, 12 <bis>, 140) – „Protovestiarul Franzas notează Μαυροβλαχία, adică „Valahia Neagră”, dar după tălmăcirea numirii turcești.”

Cuvintele grecești sunt folosite cu desinențele originale, dar cu respectarea legilor sintactice latinești, conform cărora apozitia poate sta în genitiv explicativ (sau apozitiv). Așadar, Cantemir combină morfologia greacă și sintaxa latină.

Dacă determinantul stă în alt caz decât ablativul, acordul cu atributul apozitional se face automat, după model latinesc:

Ioannes Cantacuzenus Imperator Constantino Angelo τῷ ἑξαδέλφῳ, horum Blachorum prefecturam aliosque regios honores attribuens, his condicionibus affirmat. (H MV, III, 13, 143) – „Ioan Cantacuzino împăratul îi întărește lui Constantin Anghelos, τῷ ἑξαδέλφῳ (nepotului său de frate), cărmuirea acestor vlahi, dându-i și alte onoruri regești, în aceste condițiuni”⁶.

În ceea ce privește aria semantică a cuvintelor grecești, un loc aparte îl ocupă *Descriptio Moldaviae*, prin faptul că la baza acestei scrieri nu stă o amplă bibliografie bizantină, ca pentru operele cantemiriene de factură istorică. În *Descriptio Moldaviae* nu există citate ample în original, în IIO și H MV (cu excepția câtorva urări și rugăciuni care se fac în biserică, la înscăunarea domnitorului, la A 69–70), dar sunt consemnați în original, termeni tehnici ai ritului creștin ortodox, pentru a fi subliniate, astfel, anumite aspecte de specificitate în relație cu publicul-țintă occidental:

Ab eodem institutum fuit ut, in templo Cathedrali, in honorem Patriarchalis Ecclesiae, alter chorus Graecis Psaltis constaret, totaque Liturgiae ἀκολουθεία dimidia Graeco, dimidia Slavonico sermone recitaretur... (DM, C 416) – „Tot el a statornicit ca, în Catedrală, în cinstea Bisericii Patriarhale, un al doilea cor să fie alcătuit din psalți greci, iar toată ἀκολουθεία (înșiruirea) Liturghiei să se rostască pe jumătate în limba greacă, pe jumătate în cea slavonească...”⁷.

Namque licet benedictionem a Constantinopolitano patriarcha accipiat, tamen ab eo nec eligi, nec deponi potest, neque Magnae Ecclesiae Constantinopolitanae quod vocatur ψήφον, ut reliqui mitropolitae omnes, exspectare tenetur. (DM, B 275) – „Și anume, cu toate că primește binecuvântarea de la Patriarhul Constantinoplei, el nu poate totuși nici să fie ales de către dânsul, nici scos din Scaun, și nu este ținut să aștepte, cum se numește el, ψήφον (votul) Marii Biserici a Constantinoplei, ca toți ceilalți Mitropoliți”⁸.

Proto-Diaconus τας ἐκτένας recitat... Post ἐκτένας, Patriarcha, sacris vestibibus ornatus, cum quatuor, aut pluribus Metropolitae altare ingreditur (DM,

⁶ Traducere Dan Slușanschi, H MV, 1983, p. 423. Cf. Florentina Nicolae, 2004, p. 83.

⁷ Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 362.

⁸ Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 341.

A 69) – „Proto-Diaconul recită τας ἐκτένας (ectenii) ... După ἐκτένας (ectenii), Patriarhul, împodobit cu sfintele odăjdii, intră în altar cu patru sau mai mulți Mitropoliți”⁹.

Exemplul de mai sus ilustrează și faptul că autorul a gândit în limba maternă, atunci când a descris acest ceremonial familiar. Prezența sau absența articolului τας se explică numai prin echivalarea cu contextul corespunzător românesc în care apare, articulat sau nu, substantivul *ectenii*.

Ca și în cazul altor cuvinte străine incluse în text, Cantemir procedează la utilizarea unor scurte inserții epexegetice, cu scopul de a se face înțeles de publicul larg european, nefamiliarizat cu realitățile balcanice sau care nu cunoștea limba străină respectivă:

Hi a Graecis vocantur vulgo Κουζόβλαχοι, i(d) e(st) Valachi claudi, vel quia in lingua hodie claudicent, vel quia a Claudio, quondam illorum rectore aliquo, sic fuerint nominati. (HNV, III, 13, 143) – „Aceștia sunt numiți îndeobște de greci Κουζόβλαχοι (cuțovlahi), adică *valahi schiopi*, fie pentru că astăzi șchioapătă în limba lor, fie pentru că au fost numiți astfel de un anume Claudus, pe vremuri conducător al lor”¹⁰.

Akkierman, incolis „Czetate Alba”, Romanis olim „Alba Iulia”, Graecis Μονκαστρον, Polonis „Bielogrod”, in ipso Ponti Euxini littore sita, urbs satis ampla et munitissima. (DM, A 21) – „Akkierman, pentru locuitori *Cetatea Albă*, la romani, odinioară, *Alba Iulia*, la greci Μονκαστρον, la poloni *Bielogrod*, așezat chiar pe țărmul Pontului Euxin, un oraș destul de cuprins și foarte bine întărit”¹¹.

Rareori apare și fenomenul invers; greaca este limba în care se aduc explicații, mai ales prin cuvinte expresive, în situații în care occură ca limbă de salon a epocii:

In diebus festis maioribus, quae δεσποτικάι vocantur (DM, A 103) – „La sărbătorile cele mai mari, care se numesc δεσποτικάί (domnești)”¹².

Singulare tamen et κύριον ipsius munus est Barones supremi ordinis exauctoratos, cunctosque secundae stationis officiales ad Principem introducere... (DM, A 107) – „Totuși, aparte și κύριον (cea mai de seamă) însărcinare a lui este să-i aducă înăuntru la principe pe boierii mazili de primul rang și pe toți slujitorii de rândul al doilea”¹³.

Nec mirum, si pro Comanis ... Romanos legerit rudis πλάστεργος (HNV, I, 13, 42) – „Și nu e de mirare dacă în loc de cumani, ... necioplitul πλάστεργος (plăsmuitor) a citit romani”¹⁴.

⁹ Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 149.

¹⁰ Traducere Dan Slușanschi, HNV, 1983, p. 427.

¹¹ Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 73.

¹² Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 197.

¹³ Traducere Dan Slușanschi, DM, 2006, p. 201.

¹⁴ Traducerea a fost parafrazată după cea a lui Dan Slușanschi, HNV, p. 205.

Aga...punit, eademque fere munia explet, quae inter Turcas τῶν „Ieniczer Agasi” esse solent. (DM, A 106) – „Aga...pedepsește și îndeplinește cam aceleași sarcini care obișnuiesc să fie, la turci, τῶν (ale lui) Ieniczer Agasi.”

În acest context, lipsa articolului din latină și din turcă îi impune autorului recurgerea la articolul grecesc τῶν, care devine necesar pentru exprimarea cazului genitiv, pentru un nume propriu nelatinizat.

Toponimele au o situație aparte în opera cantemiriană. În măsura în care acestea au fost preluate din surse bizantine, sunt lăsate în original, pentru obiectivitate, chiar dacă citatul respectiv a fost tradus sau parafrizat de Cantemir în latină:

Sub Theodosio et Gratiano Imp(eratoribus) Scythiae urbibus praefuisse Terentium Τομέων Episcopum ac Thraciae Martyrum Marcianopoleos, Sozom(en)us, Lib(ro) 7, C(apite) [1] 9 (HNV, II, 8, 74) – „Sub împărații Teodosie și Gratian Sozomen, în cartea a 7-a, capitolul [1] 9, <ne spune> că cetățile Sciției le-a ocărmit Terențiu, episcopul de la Tomi, iar pe cele ale Traciei, Martyrus, al Marcianopolei”¹⁵.

Post vero separationem Valachiae nomen a Latinis quidem Transalpiniae, sive Montanae, Bonfin(ius), Dec(ade) 1, Lib(ro) 1, est datum quae Laonico Chalcocondylae est παρ’ Ἰστρου χώρα, Procopio antiquo nomine Πιπησία, Daciam Ripensem, et ex regionis nomine Romani eam colentes Valachi sunt dicti. (HNV, III, 12<bis>, 140) – „Însă după despărțirea Valahiei, latinii i-au spus pe nume Transalpina sau Montana (la Bonfinius, în decada 1, cartea 1) – <ținutul> care pentru Laonic Chalcocondylas este παρ’ Ἰστρου χώρα (țara de lângă Istru), iar pentru Procopiu, cu numele ei vechi, Πιπησία, «Dacia Ripensis», iar după numele ținutului, romanii care îl locuiesc au fost numiți «valahi»”¹⁶.

Pentru cititorii nefamiliarizați cu denumirile românești, Cantemir oferă atât toponimul modern, cât și varianta antică, în formă grecească, preluată din cronicile bizantine:

Akkierman (...) Olim Μονκάστρον, Herodoto Ὀζία, nunc a Moldavis „Czetate Alba”, „Vrbs Alba”, dicitur, quod et Turcicum nomen significat. (HVO, Annotationes, 115) – „Akkierman (...) Odinioară Μονκάστρον, pentru Herodot Ὀζία, acum este numită de moldoveni „Czetate Alba”, „Cetatea Albă”, ceea ce semnifică și denumirea turcească.

Termes (...) Oppidum vile ad littus Archipelagi, in Thessalia, Graecis Θέρμας dicitur. Veteribus pariter Θέρμα fuit, Thermaicoque Sinui nomen dedit. (HVO, Annotationes, 265) – „Termes (...) O cetățuie neînsemnată la țărmul arhipelagului, în Tesalia, este numită de greci Θέρμας. Pentru cei din vechime era tot Θέρμα și a dat numele Golfului Termaic.”

¹⁵ Traducere Dan Slușanschi, HNV, 1983, p. 273.

¹⁶ Traducere Dan Slușanschi, HNV, 1983, p. 415.

În latina cantemiriană, un loc aparte îl ocupă elemente de jargon grecesc, deoarece acestea transpar în fragmentele în care autorul se implică emoțional și unde uită de principiul obiectivității, pe care și l-a asumat ca istoric. Pentru acestea, autorul preferă grafia greacă. O interjecție precum *apage* („ferească”) pătrunsese în limba latină încă din perioada plautină¹⁷ și totuși Cantemir notează cuvântul cu grafie greacă, ἀπαγε (HMV, II, 4, 62). În aceeași categorie de grecisme cu rol pur estetic este σύν Φεῶ:

Quandoquidem σύν Φεῶ perventum est ad illam Chronologiae partem... (HMV, II, 4, 62) – „De vreme ce σύν Φεῶ (cu Dumnezeu), am ajuns la acea parte a Cronologiei...”

La limită între implicarea subiectivă și etalarea unei incontestabile erudiții stă și procedeul inserării unor proverbe sau sentințe grecești în interiorul frazei latinești, care îi susțin afirmațiile după principiul *Magister dixit*:

Verum enimvero illud tritum apud antiquos Graecos Μάχου ὑπὲρ πατρίδος et illud Platonicum Ἐὰ τῶν φίλων κοινὰ duplo quasi calcari, tum Patriae, tum amicis ad syncere atque infucate serviendum concitato quidem, hoc tamen inviolabili conditioni (sic) subdiderunt, ut veritatis amicitiam tum Platonicae, tum Socraticae anteponomus: Φίλος γὰρ ὁ Πλάτων, φίλος ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ μᾶλλον φίλη ἢ ἀλήθεια. (HMV, III, Prooemium, 50) – „Dar acea <vorba atât de> bătută la grecii cei vechi Μάχου ὑπὲρ πατρίδος („Luptă-te pentru patrie”) și <zisa> aceea a lui Platon, Ἐὰ τῶν φίλων κοινὰ („Cele ale prietenilor le sunt comune”) parcă m-au îmboldit cu doi pinteți <adânc> înfipti, spre a sluji sincer și neprefăcut atât patriei, cât și prietenilor, dar cu condiția de necălcat de a pune prietenia față de adevăr înaintea celei pentru Platon și Socrate: Φίλος γὰρ ὁ Πλάτων, φίλος ὁ Σωκράτης, ἀλλὰ μᾶλλον φίλη ἢ ἀλήθεια („Prieten mi-este Platon, prieten Socrate, dar mai prieten mi-e adevărul”)¹⁸.

În analiza influenței limbii grecești asupra latinei cantemiriene trebuie să distingem între influența surselor bizantine și cea a modei contemporane autorului, în care greaca era limba curentă a conversației de salon din estul fanariot. Cantemir convertește aceasta modă într-o manieră de etalare a erudiției, precum și într-o formă de persuasiune a cititorului, deoarece apelul la limba greacă se face din rațiuni epexegetice și justificative. În ceea ce privește sursele bizantine, autorul le-a consultat și utilizat critic, preluând și interpretând datele istorice. Termenii cheie sunt redați în original, cu explicații în limba latină, și foarte rar invers. O atenție deosebită este acordată toponimelor și etnonimelor, a căror consemnare în originalul grecesc derivă din intenția mărturisită a autorului de a respecta adevărul istoric, utilizând instrumente științifice de investigație și analiză.

¹⁷ Cf. Fr. Gaffiot, 2000, p. 139.

¹⁸ Traducere Dan Slușanschi, HMV, 1983, p. 215 și 217. Pentru citatele grecești, vezi nota 220, p. 217.

BIBLIOGRAFIE

- Dimitrie Cantemir, 1983: *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, în *Opere complete*, Vol. IX, Tomul I, Editura Academiei Române, București.
- Dimitrie Cantemir, 1996: *Vita Constantini Cantemyrii, cognomento Senis, Moldaviae Principis*, Cuvânt înainte de acad. Virgil Cândea, Studiu introductiv de Andrei Pippidi, Ediție critică, traducere și anexe de Dan Slușanschi și Ilieș Câmpeanu, Note și comentarii de Andrei Pippidi, indici de Ilieș Câmpeanu, în *Opere complete*, Vol. VI, Tomul I, Editura Academiei Române, București
- Dimitrie Cantemir, 1999: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor*, I–II, Ediție îngrijită, studiu introductiv, glosar și indici de Stela Toma, Editura Minerva, București.
- Dimitrie Cantemir, 2002: *Incrementa et decrementa Aulae Othomannicae sive Aliothmannicae Historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae Libri tres*, Prefață de Virgil Cândea, Ediție îngrijită de Dan Slușanschi, Editura Amarcord, Timișoara.
- Demetrii Cantemirii, 2006: *Principis Moldaviae, Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Ediție critică întocmită de Dan Slușanschi, Institutul Cultural Român, București.
- François Gaffiot, 2000 : *Dictionnaire latin-français*, Hachette, Paris, 1934 (Ed. Humanitas, București, 2000).
- Theodor Iordănescu, Mariana Diaconescu, Ana-Cristina Halichias, 2003: *Dicționar latin-român*, Editura Didactică și Pedagogică R.A., București.
- Haralambie Mihăescu, 1966: *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, Editura Academiei, București.
- Florentina Nicolae, 2004: *Cuvinte nelatinești în latina cantemiriană*, în “The Annals of Valahia University of Targoviste” / «Les Annales de L’Université Valahia de Târgoviște», Nr. 18, pp. 81–90.
- Claudia Tărânceanu, 2008: *Limba latină în opera lui Dimitrie Cantemir: „Vita Constantini Cantemyrii”*. *Studiu lingvistic și literar*, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași.

GREEK AND LATIN LINGUISTIC CONTACT CONSIDERATIONS
ON DIMITRIE CANTEMIR’S WRITINGS

(Abstract)

Greek influences the writings of Dimitrie Cantemir from two points of view: on the one hand, as a language of conversation used on a daily basis by Cantemir, and, on the other hand, from the perspective of Byzantine works used as sources for his historical works. This research study focuses on an analysis of his writings in Latin, in which Greek was present especially at the lexical level. The impact of Latin is stronger and influences the Greek terms, from a morphological and sometimes syntactical viewpoint.

Cuvinte-cheie: contact lingvistic, morfologie greacă, gramatica latină, surse bizantine, influențe populare.

Key words: linguistic contact, Greek morphology, Latin grammar, Byzantine sources, vernacular influences.

Universitatea „Ovidius” din Constanța